

Η κριτική του Λεκατσά στον Κορδάτο και η σημασία της

1. Το περιεχόμενο της διαμάχης Λεκατσά-Κορδάτου

Το 1954 κυκλοφόρησε το βιβλίο του Γιάννη Κορδάτου «Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία. Ποιες είναι οι κοινωνικές ρίζες του αρχαίου Θεάτρου». Αμέσως μετά ο Παναγής Λεκατσάς εξέδωσε ένα κείμενο κριτικής προς το βιβλίο του Κορδάτου με τίτλο «Τραγωδία ή Κωμωδία;», το οποίο προκάλεσε, το ίδιο πάντα έτος, την έκδοση μιας απάντησης του Κορδάτου υπό τον τίτλο «Ο Κος Παναγής Λεκατσάς χωρίς προσωπείο»¹.

Η κριτική του Λεκατσά προς τον Κορδάτο προσλαμβάνει εξ αρχής ένα χαρακτήρα πολεμικής: Ο Λεκατσάς προβαίνει σ' έναν διεξοδικό, σχεδόν λέξη προς λέξη, έλεγχο του κρινόμενου βιβλίου, το οποίο απορρίπτει ως απολύτως αντιεπιστημονικό και με σωρεία λαθών. Στη συνέχεια, αμφισβητεί ολόκληρη τη θεωρητική συγκρότηση και παρουσία του Κορδάτου, υποστηρίζοντας ότι τα έργα του αποτελούν μόνο κατ' όνομα μαρξιστικές αναλύσεις. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν σκιαγραφούν τα βασικά συμπεράσματα της πολεμικής του Λεκατσά προς τον Κορδάτο:

«Ο Κορδάτος παραπέμπει συστηματικά σε έργα που δεν τα γνωρίζει, λαφυραγωγώντας παραπομπές αποδώ κι αποκεί και μεταφέροντας τις λαθεμένες αυτούσιες και τις σωστές λαθεμένες παραθέτει σα θεωρίες άλλων ασυναρτησίες και μωρίες που εκείνοι, πνεύματα υψηλά και κορυφαίοι ερευνητές, δεν θα μπορούσαν να τις διανοηθούν· δεν υποψιάζεται την ύπαρξη πολλαπλάσιων άλλων εργασιών και τέλος, επικρίνοντας και απορρίπτοντας όλες τις εργασίες αυτές, τις γνωστές του που του είναι άγνωστες και τις άγνωστές του που του είναι ανύπαρκτες, από τη μια τοποθετείται μόνος του έξω από τον κλάδο της έρευνας όπου φαντάζεται πως μπαίνει με μια δρασκέλιά, κι από την άλλη εκμεταλλεύεται την εμπιστοσύνη του αναγνώστη του για να *συκοφαντήσει* την απρόσιτη γι' αυτόν κατακτημένη γνώση. Για την πνευματική σοβαρότητα και το ήθος που αντιπροσωπεύει η στάση αυτή, ασ κρίνει ο καθένας» (Λεκατσάς 1954, σελ. 11). «Τα λάθη πραγματικά του βιβλίου ανεβαίνουν μ' ένα πρόχειρο μέτρομα στις εξήμισυ περίπου χιλιάδες...» (Λεκατσάς 1954, σελ. 32).

«Την απίστευτη όμως (και γι' αυτό τιτλοφόρησα τις θλιβερές αυτές σελίδες με το ερώτημα *τραγωδία ή κωμωδία;*) τόλμη του την κάνουν πιο ασυλλόγιστη και δυο άλλοι παράγοντες: *Η πολύ απλοϊκή ιδέα που έχει για τη μέθοδο του Ιστορικού Ματεριαλισμού και η πίστη του στις διαισθητικές, μαντικές ή ενορατικές ικανότητές του (...)* Ιστορικός Ματεριαλισμός μ' άλλα λόγια θα πει για τον Κορδάτο να αγνοείς το υλικό του θέματός σου, να αγνοείς τις επιστημονικές μεθόδους του κλάδου σου, να στέκεσαι έξω από την παράδοση της

κατακτημένης γνώσης και, κροταλώνοντας τις εκφράσεις “κοινωνικοί όροι”, “ταξικές αντιθέσεις” και “συνθήκες παραγωγής”, να πιάνεις τα πουλιά της παροικίας στον αέρα (...) Αρχεί ένας μικρός αυτοϊπνωτισμός, είτε με τη μηχανική επανάληψη κάποιων λέξεων, όπως λόγου χάρη το “Χασάν Χουσεΐν” των μοαμεθανών Σιτών ή το “ταξικές αντιθέσεις” ορισμένου τύπου “μαρξιστών”, είτε με το επίμονο κοίταγμα ενός μέρους του κορμιού, του αφαιρού λόγου χάρη... Δεν έχω πρόθεση σαρκασμού, πρόκειται όμως για μέγα ζήτημα της γενικότερης ηθικής και πνευματικής τάξης (...) Η χαμηλότατη στάθμη του πνευματικού επιπέδου μεγάλων μαζών, οι κροταλισμοί γύρω από τη μέθοδο του ιστορικού υλισμού (που ο Κορδάτος την αγνοεί), κι η έλλειψη αποφασιστικής και υπεύθυνης κριτικής, αφήνουν τις μάζες αυτές να απιθώνουν στα χέρια του πολλήν ακόμη εμπιστοσύνη» (Λεκατσάς 1954, σελ. 23-24). «Το βιβλίο που μας έλαχε ο θλιβερός κλήρος να κρίνουμε, μπορούμε, με τις αποδείξεις που φέρνουμε, να το χαρακτηρίσουμε σαν ψευτομαρξιστική πλαστογραφία της ιστορίας του αρχαίου θεάτρου» (Λεκατσάς 1954, σελ. 26).

Το κείμενο που δημοσίευσε ο Κορδάτος ως απάντηση στον Λεκατσά δεν αποτελεί αντίκρουση της κριτικής, με την αυστηρή έννοια του όρου. Ένας μικρός μόνο αριθμός από τις συνολικά 32 σελίδες του (κυρίως οι σελ. 12-16) αφιερώνεται στην αντίκρουση ορισμένων από τα σημεία που επισήμανε ο Λεκατσάς στην πολεμική του, και αυτό γίνεται με βάση από τη μια τον ισχυρισμό ότι έγιναν «τυπογραφικά λάθη» και από την άλλη το επιχείρημα ότι και άλλοι συγγραφείς ασπάζονται τις απόψεις που υιοθέτησε ο Κορδάτος: «Είμαι κακογράφος και οι τυπογράφοι τραβούν το διάβολό τους ως που να βγάλουν τι γράφω (...) δεν κάνω εγώ τις διορθώσεις (...) Μπορεί λοιπόν καλοθελητές και “φίλοι” που τα διάβασαν να έκαναν λαθροχειρίες και παραποιήσεις» (Κορδάτος 1954, σελ. 12). «Εγώ γράφω γενικά για τα πανάρχαια ιερά και είχα υπόψη μου τι λένε οι μαρξιστές επιστήμονες Ίλν και Σεγκάλ (...) Αν καταδέχονταν να διαβάσει τι γράφουν οι παραπάνω σοβιετικοί επιστήμονες (...) θα έβλεπε πως αυτά που γράφω δεν είναι πλάσματα της φαντασίας μου» (Κορδάτος 1954, σελ. 12).

Το υπόλοιπο κείμενο του Κορδάτου περιέχει τριών ειδών στοιχεία:

α) Παραθέσεις κριτικών προς έργα του Λεκατσά (ένα απόσπασμα από μια κριτική του Γληνού στο πρώτο έργο του Λεκατσά — το 1933, ένα απόσπασμα από την απάντηση του Γεράσιμου Καψάλη — το 1938 — σε μια βιβλιοκριτική που του είχε κάνει ο Λεκατσάς) και μια σύντομη κριτική (δύο σελίδων) του ίδιου του Κορδάτου προς τα έργα του Λεκατσά. Η κριτική αυτή του Κορδάτου καταλήγει στο αυθαίρετο συμπέρασμα (για όσους γνωρίζουν έστω και λίγο το έργο του Λεκατσά) ότι «κατά τη “νέα” θεωρία του Λεκατσά η δυναμική της ιστορίας είναι η μαγεία (...) Η αντίληψη αυτή είναι καμουφλαρισμένος μυστικισμός και ιδεαλισμός της χειρότερης μάρκας» (Κορδάτος 1954, σελ. 28). Επίσης στην προσούρα του Κορδάτου περιέχεται και μια δισέλιδη κριτική (σελ. 29-30) προς τη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Λεκατσάς: «Η λεξιθηρία και η λεξιμαγεία του Λεκατσά του δίνουν όχι μόνον τον τίτλο του φορμαλιστή αλλά και του σουρρεαλιστή» (Κορδάτος 1954, σελ. 30).

β) Μια κριτική στις απόψεις του Thomson, τις οποίες κατά βάση ασπάζεται ο Λεκατσάς (Κορδάτος 1954, σελ. 21-26): «Δεν είναι κανένας παρακατιανός ιστορικός (...) Η προσκόλλησή του όμως στην εθνολογία τον παρέσυρε να δώσει μεγάλη σημασία στα κατάλοιπα του τοτεμισμού κι έτσι δεν ερευνήσε όσο έπρεπε και τις αντίστοιχες κοινωνικές

σχέσεις» (Κορδάτος 1954, σελ. 24). Βέβαια, παρότι δεν θεωρεί τον Thomson «παρακαταναπό ιστορικό», εντούτοις ο Κορδάτος αμφισβητεί έμμεσα την αξία του με το εξής επιχειρήμα: «Εκείνο που ξέρω είναι ότι στην “Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας” Εκδ. της Ακαδημίας της ΕΣΣΔ-Μόσχα-Λένινγκραντ 1946 και στο κεφάλαιο XIX το ειδικό για την καταγωγή του ελληνικού θεάτρου δεν μνημονεύεται η εργασία του Thomson» (Κορδάτος 1954, σελ. 26). Όμως, παρά την όποια κριτική, ο Κορδάτος δηλώνει τελικά ότι φθάνει στο ίδιο συμπέρασμα με τον Thomson, από τον οποίο, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται (Κορδάτος 1954, σελ. 28), αλλού αντιγράφει και αλλού παραφράζει ο Λεκατσάς: «Ο αναγνώστης όταν διαβάσει τη δική μου μελέτη και τη μελέτη του άγγλου καθηγητή θα ιδεί πού διαφωνούμε και πού συμφωνούμε. Κ’ εκείνος και εγώ καταλήγουμε στο ίδιο σχεδόν συμπέρασμα (...) με τη διαφορά πως φθάνουμε στο συμπέρασμα αυτό από διαφορετικούς δρόμους έρευνας» (Κορδάτος 1954, σελ. 26).

γ) Μια επίθεση στην προσωπικότητα του Λεκατσά. Η επίθεση αυτή διατρέχει ουσιαστικά το μεγαλύτερο μέρος της προσούρας του Κορδάτου και, από τη φύση της, μας φέρνει στο νου τις πιο μελανές σελίδες της ιστορίας του αριστερού κινήματος: αυτές που αναφέρονται στη σπύλωση της προσωπικότητας και τις διώξεις των «διαφωνούντων».

«Πριν από λίγο καιρό σε συζήτηση με τον κ. Αλεξίου δεν δίστασε να χαρακτηρίσει τον Γληνό “μέτριο δάσκαλο”» (Κορδάτος 1954, σελ. 4). «Μεταχειρίζονταν πάντα υβριστικές φράσεις που έδειχναν πως ήταν εγωπαθής και υπερφίαλος» (Κορδάτος 1954, σελ. 5). «Στον καιρό της κατοχής στάθηκε πολύ τρυχερός. Όχι μόνο δεν πείνασε αλλά και πλούτισε» (Κορδάτος 1954, σελ. 6). «Πήρε ο νους του αέρα» (Κορδάτος 1954, σελ. 7). «Φαντάζεται τον εαυτό του ως πνευματικό δικτάτορα» (Κορδάτος 1954, σελ. 11), «προβάλλει τον εαυτό του ως αλάθητο Πάπα της αρχαιολογίας» (Κορδάτος 1954, σελ. 12). «Ο Λεκατσάς σε δυο μεριές της φυλλάδας του (...) ειρωνεύεται και περιφρονεί τον Πλεχάνωφ, και σε συζητήσεις δεν διστάζει να τον αποκαλεί και ξυλοσχίστη. Και όμως κάποιος Λένιν στα 1921 είχε διαφορετική γνώμη για το ρώσο σοφό» (Κορδάτος 1954, σελ. 19). «Είναι κοινό μυστικό πως σε ιδιαίτερες συζητήσεις με πείσμα υποστηρίζει πως πάνω απ’ όλα υπάρχει η “καθαρή” επιστήμη (...) η επιστήμη για την επιστήμη κατά το γνωστό: η τέχνη για την τέχνη (...) Τονε συμβουλεύω να προμηθευτεί το βιβλίο του Λένιν *Ματεριαλισμός και Εμπειριοκριτισμός*» (Κορδάτος 1954, σελ. 21). «Στα τελευταία τούτα χρόνια ο Λεκατσάς ζη απομονωμένος από την πραγματική ζωή (...) Κάποια ψυχική αναταραχή τον βασανίζει (...) δεν ζη παρά μέσα στην πνιγηρή ατμόσφαιρα της εγωπάθειάς του (...) παίζει το ρόλο του Δον Κιχώτη και βάλει κατ’ ανεμομύλων (...) ένας αρνητής που χτίζει κάστρα στον αέρα και με το κόσκινο τραβά νερό» (Κορδάτος 1954, σελ. 31), «είναι ο Περικλής Γιαννόπουλος της εποχής μας (...) Τέτοιο μάλιστα είναι το πάθος του για την πνευματική υπεροχή των άγγλων, ώστε δικαιολογεί χωρίς ντροπή και την αποικιακή τους πολιτική. Σε συζήτηση (...) υποστήριξε τώρα τελευταία ότι οι Άγγλοι έχουν εκπολιτίσει τους ασιατικούς λαούς (...) ο ακηκώς μεμαρτύρηκε (...) Έχουν ήδη καταπιαστεί μ’ αυτόν οι ψυχίατροι. Ήταν καιρός» (Κορδάτος 1954, σελ. 32). «Έχω και άλλα στοιχεία και πολλά γραφτά στο αρχείο μου που είναι συντριπτικά για τον Λεκατσά. Δεν τα έφερα στο φως της δημοσιότητας γιατί δεν θέλησα να κατέβω στο επίπεδο το δικό του» (Κορδάτος 1954, σελ. 31).

Η προσωπική αυτή επίθεση στον Λεκατσά, που σήμερα, 41 χρόνια μετά τη δημοσίευσή

της, απλώς τονίζει ακόμα περισσότερο την αδυναμία του συντάκτη της να απαντήσει με επιχειρήματα στις απόψεις του Λεκατσά, περιείχε εντούτοις και ένα στοιχείο στο οποίο αξίζει να επιμείνουμε: Την επισήμανση (στην οποία ο Κορδάτος αφιερώνει 4 σελίδες της προσούρας του) ότι μέχρι την έκδοση του «Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία (...)» ο Λεκατσάς θεωρούσε τον Κορδάτο «φίλο και δάσκαλο». Από τα στοιχεία που παραθέτει ο Κορδάτος προκύπτει ότι σ' όλο το διάστημα 1938-53 ο Λεκατσάς στέλνει τα βιβλία που εκδίδει στον Κορδάτο με ιδιόχειρες αφιερώσεις, όπως: «Στον έξοχο ιστορικό που με τιμά με τη φιλία του» ή «Στο δάσκαλο και αδελφικό φίλο Γιάννη Κορδάτο με τιμή και αγάπη» (παρατίθενται στο Κορδάτος 1954, σελ. 7-8)². Στο ίδιο χρονικό διάστημα ο Λεκατσάς δημοσιεύει επανειλημμένα επαινετικά σχόλια για τον Κορδάτο: «Η θεωρία του Έλληνας ιστορικού αντιμετωπίζει το φαινόμενο ως κοινωνικών και ως τοιούτον επιζητεί να το ερμηνεύσει. Εκ τούτου λοιπόν η σοβαρότης της είναι αναμφισβήτητος» (Π. Λεκατσά «Σαπφώ», παρατίθεται στο Κορδάτος 1954, σελ. 8)³.

Το ζήτημα που προκύπτει, λοιπόν, με δεδομένη την προηγούμενη φιλική σχέση των δύο ανδρών, είναι να ερμηνεύσουμε τη σκληρή κριτική που «ξαφνικά» εξεπέλυσε, το 1954, ο Λεκατσάς στον Κορδάτο. Αποκαλύπτει η διαμάχη αυτή απλώς ότι ο Λεκατσάς ήταν μια οξύθυμη και προβληματική προσωπικότητα που δεν ανεχόταν καμιά διαφωνία, όπως υποστηρίζει ο Κορδάτος;

Δεν το πιστεύουμε. Η άποψή μου είναι, και θα προσπαθήσω να την τεκμηριώσω στα επόμενα, ότι η επιστημονική και θεωρητική-μαρξιστική συγκρότηση των δύο αριστερών διανοουμένων ήταν πράγματι ριζικά διαφορετική και η δημοσίευση του «Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία (...)» (δηλαδή η επιλογή από τον Κορδάτο ενός όμορου αντικειμένου μελέτης με αυτά του Λεκατσά) αποτέλεσε την αφορμή για να εκδηλωθεί η ασυμβατότητα ανάμεσα στους δύο τύπους προσέγγισης. Επιπλέον, πιστεύω ότι η διαμάχη αυτή, αν και έχει ως αντικείμενο ένα συγκεκριμένο κεφάλαιο της ιστορίας του αρχαιοελληνικού κόσμου, εντούτοις αποκτά, εκ των πραγμάτων, ένα πολύ ευρύτερο θεωρητικό ενδιαφέρον. Κι αυτό διότι στο πρόσωπο του Κορδάτου δεν ασκείται απλώς κριτική σε έναν μεμονωμένο ιστορικό ή, πολύ περισσότερο, σε ένα μόνο συγκεκριμένο έργο —το «Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία (...)»—, αλλά σε μια ολόκληρη θεωρητική μεθοδολογία και παράδοση, της οποίας ο Κορδάτος υπήρξε ο επιφανέστερος εκπρόσωπος στη χώρα μας: στη μεθοδολογία και την παράδοση του «σοβιετικού» (σταλινικού) μαρξισμού, η οποία κυριάρχησε στην ευρωπαϊκή Αριστερά από τα μέσα της δεκαετίας του '30 μέχρι τις μέρες μας.

Βέβαια, αν έτσι έχουν τα πράγματα, πρέπει να επιχειρήσουμε επίσης να διατυπώσουμε μια ερμηνεία για τη μη εκδήλωση από τη μεριά του Λεκατσά οποιασδήποτε διαφωνίας προς το έργο του Κορδάτου μέχρι τη δημοσίευση του «Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία(...)».

2. Ο «σοβιετικός μαρξισμός», ο Κορδάτος και η κριτική του Λεκατσά

Στο παρελθόν (Μηλιός 1988, 1989, 1994) είχαμε την ευκαιρία να ασχοληθούμε με τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης εκδοχής του μαρξισμού, όπως αυτή διαμορφώθηκε και επι-

κράτησε κυρίως μετά το θάνατο του Λένιν, τόσο στη Σοβιετική Ένωση όσο και στα κομμουνιστικά κόμματα των περισσότερων χωρών (σοβιετικός μαρξισμός). Η επικράτηση του σοβιετικού μαρξισμού σ' όλες τις δυτικές χώρες από τις αρχές ή τα μέσα της δεκαετίας του '30 δεν είναι απλώς το αποτέλεσμα του κύρους της Διεθνούς και της επιρροής της πάνω στα Κ.Κ. των δυτικών χωρών. Είναι ταυτόχρονα ένα αποτέλεσμα που προκύπτει από την αυτοφυή ανάπτυξη των κοινωνικών, πολιτικών, ιδεολογικών και θεωρητικών αγώνων και αντιπαράθεσεων στις χώρες αυτές.

Ο σοβιετικός μαρξισμός διαμορφώνεται, κατά τη γνώμη μου, σε αναφορά με τρεις ιδιόμορφες ιδεολογικές πηγές, που και οι τρεις αποτελούν παρέκκλιση από τη μαρξική θεωρία (βλ. αναλυτικά Μηλιός 1988, ιδίως κεφ. 1 & 5, Μηλιός 1989, σελ. 106 επ., Νούτσος 1993, σελ. 27 επ. Επίσης Αλτουσέρ 1977, Μπαλιμπάρ 1978, Μπετελέμ 1975):

Τον *οικονομισμό*, δηλαδή την υποτίμηση της πάλης των τάξεων, την αναγωγή όλων των ταξικών κοινωνικών σχέσεων στην οικονομία και, το κυριότερο, τη θεώρηση της κοινωνικής εξέλιξης ως αποτελέσματος της «ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων», ανάπτυξης η οποία (υποτίθεται ότι) έρχεται σε σύγκρουση με τις παραγωγικές σχέσεις και καθιστά έτσι αναπόφευκτο τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Ότι για το μαρξισμό καθορίζεται τελικά από την πάλη των τάξεων θεωρείται από τον οικονομισμό ότι καθορίζεται από την «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων» και σε μια ακόμα πιο σχηματική εκδοχή, από την «εξέλιξη των εργαλείων».

Τον *καταστροφισμό*, δηλαδή την αντίληψη ότι ο καπιταλισμός βρίσκεται πλέον σε μια φάση παρακμής, «σαπίσματος», «στασιμότητας» ή και κατάρρευσης.

Την *εργαλειακή αντίληψη* για το κράτος και το κεφάλαιο, η οποία ανάγει την κεφαλαιακή σχέση, δηλαδή το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, στα «μονοπώλια» (δηλαδή σε κάποια συγκεκριμένα ατομικά κεφάλαια) και την πολιτική συμπίκνωση της κεφαλαιακής εξουσίας, δηλαδή το καπιταλιστικό κράτος, σε ένα «όργανο των μονοπωλίων».

Φορέας και των τριών αυτών θεωρητικών αντιλήψεων εμφανίζεται ο Γ. Κορδάτος, από την πρώτη φάση ήδη της συγγραφικής του δραστηριότητας, δηλαδή *προτού οι αντιλήψεις αυτές μορφοποιηθούν τελειωτικά και κυριαρχήσουν μέσα στον επίσημο μαρξισμό* (βλ. αναλυτικά Μηλιός 1994).

Η πρόωμη υιοθέτηση των ιδεολογικών υποσυνόλων του «σοβιετικού μαρξισμού» από τον Κορδάτο, προτού αυτά αναγορευθούν σε «μοναδική αλήθεια» του μαρξισμού, τον καθιστούσε αρχικά αντικείμενο κριτικής μάλλον, παρά αποδοχής μεταξύ της πρώτης γενιάς μαρξιστών θεωρητικών του κομμουνιστικού κινήματος (βλ. Κορδάτος, σε Νούτσος 1992, σελ. 396 επ.)⁴.

Χαρακτηριστικότερη και περισσότερο καιρία τέτοια κριτική, γιατί εντοπίζει ακριβώς την οικονομιστική βάση της προσέγγισης του Κορδάτου, θεωρώ αυτήν του Σ. Μάξιμου το 1928, ο οποίος συγκρίνοντας τα έργα του Σκληρού με αυτά του Κορδάτου έγραφε ότι τα πρώτα είναι «ασυγκρίτως ανώτερα από τα έργα του σ. Κορδάτου», μια που τα τελευταία, τα έργα του Κορδάτου, «δεν χαρακτηρίζονται ούτε για τη μεθοδολογία τους (...) *μα ούτε είναι μαρξιστική ανάλυση της ελληνικής ιστορίας, επειδή τονίζουν τον οικονομικό παράγοντα*» (Μάξιμος 1982, σελ. 11, η υπογρ. δική μου, Γ.Μ.)⁵.

Όμως και ο μόνιμος στη σκέψη του Κορδάτου «καταστροφισμός» (που εκδηλώθηκε

από τα πρώτα έργα του και μορφοποιήθηκε αργότερα στις θεωρήσεις του περί «καθυστερήσης και στασιμότητας» του ελληνικού καπιταλισμού, βλ. Μηλιός 1994) είχε επίσης αποτελέσει αντικείμενο κριτικής από τους μαρξιστές συντρόφους του κατά την περίοδο πριν την επικράτηση του σταλινισμού. Έτσι, η θέση που υποστήριξε ο Κορδάτος στις εισηγήσεις του στο 3ο Έκτακτο συνέδριο του ΚΚΕ του 1924, για την επικείμενη κατάρρευση του ελληνικού καπιταλισμού⁶ (ένα μόνιμο μοτίβο της σκέψης του την περίοδο εκείνη: «η γρήγορη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οδηγεί τον καπιταλισμό στην κατάρρευση»), αποτέλεσε αντικείμενο έντονης κριτικής από την πλειοψηφούσα τότε τάση Πουλιόπουλου - Γιατσόπουλου: «Ο σ. Κορδάτος στη διαπίστωση της οικονομικής κρίσεως στηρίζεται κυρίως στη διαφορά της εισαγωγής και εξαγωγής (...) Αυτό όμως μόνον σε ομαλές συνθήκες μπορούσε νάβαι ασφαλές (...) Επιπλέον ούτε σ' αυτή μα ούτε και στη δημοσιονομική κρίση δεν μας δίδει πληροφορίες. Μιλάει για πτώση της παραγωγής χωρίς και να παρουσιάση ντοκουμέντα (...) Όσον αφορά το εφοπλιστικό κεφάλαιο η χωρητικότης του εμπορικού στόλου αντίθετα με την εισήγηση παρουσιάζει μίαν αύξηση από το 1920» (Γιατσόπουλος, στο ΚΚΕ 1991, σελ. 89, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ.).

Η κριτική του Γιατσόπουλου που μόλις παραθέσαμε έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί δεν εντοπίζει μόνο το ζήτημα του καταστροφισμού, αλλά αναφέρεται εμμέσως και στη μέθοδο του Κορδάτου, χαρακτηριστικό της οποίας φαίνεται να είναι ήδη από την εποχή εκείνη η ελλιπής τεκμηρίωση των θέσεων που υιοθετεί. Πραγματικά, και στα επόμενα έργα του ο Κορδάτος αποφεύγει τις περισσότερες φορές να τεκμηριώσει με συστηματικό τρόπο τις θέσεις που μάλλον αξιωματικά εισάγει. Αντί για τεκμηρίωση, χρησιμοποιεί απλώς ένα-δυο μεμονωμένους δείκτες ή, συνηθέστερα, αποσπάσματα από έναν ή δύο συγγραφείς της περιόδου στην οποία αναφέρεται, τα οποία «αποδεικνύουν», υποτίθεται, την αξιωματικώς εισαχθείσα θέση του. Πρόκειται, δηλαδή, περισσότερο για έργα ιδεολογικής τοποθέτησης, παρά επιστημονικής-κριτικής *ανάλυσης*.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της έλλειψης τεκμηρίωσης των θέσεων που υιοθετεί ο Κορδάτος (αλλά και του ιδεολογικού απλώς χαρακτήρα, χωρίς παράλληλη επιστημονική θεμελίωση, των έργων του) αποτέλεσε η κυκλοφορία της Δ' έκδοσης του «Η Κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821», το 1946. Στην έκδοση αυτή έχουν *σιωπηρά* μεταλλαχθεί ή και *αντιστραφεί* όλες οι βασικές θέσεις που υιοθετούσε το βιβλίο στις προηγούμενες εκδόσεις του της περιόδου 1924-27 (για την αστική τάξη, τις κινητήριες δυνάμεις της επανάστασης και τα χαρακτηριστικά της ταξικής εξουσίας που προέκυψε από την επανάσταση, την ιστορική εξέλιξη αυτής της εξουσίας στο πλαίσιο του νεοελληνικού κράτους, την καπιταλιστική ανάπτυξη κ.λπ., βλ. αναλυτικά Μηλιός 1994), χωρίς την παραμικρή αναφορά σ' αυτές τις αλλαγές, χωρίς επίσης οποιαδήποτε τεκμηρίωσή τους. Στην πραγματικότητα πρόκειτο όχι για τη νέα συμπληρωμένη έκδοση του ίδιου βιβλίου (όπως διατείνεται ο Κορδάτος, παραπλανητικά θα μπορούσαμε να πούμε), αλλά για την έκδοση ενός νέου βιβλίου, ριζικά μεταλλαγμένου ως προς τις προηγούμενες ομότιτλες εκδόσεις.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η κριτική την οποία άσκησε ο Λεκατσάς στον Κορδάτο κάθε άλλο παρά μπορεί να θεωρηθεί ως αυθαίρετη ή ατεκμηρίωτη. Αυτό συνακόλουθα σημαίνει ότι είναι δευτερεύον ζήτημα το αν την κριτική αυτή την άσκησε ο Λεκατσάς σε κατάσταση οργής, ή ακόμα εάν ήταν οξυθυμος ή και προβληματικός χαρακτή-

ρας, όπως ισχυρίστηκε ο Κορδάτος και επανέλαβαν και άλλοι διανοούμενοι της παραδοσιακής Αριστεράς⁷.

Με άλλα λόγια, η κριτική του Λεκατσά αναφορικά με την ελλιπή πραγμάτευση από τον Κορδάτο του αντικειμένου του και τη μη τεκμηρίωση των συμπερασμάτων του μοιάζει να επαληθεύεται για τα περισσότερα έργα του τελευταίου (επομένως νομιμοποιείται η όποια γενίκευση των συμπερασμάτων αυτής της κριτικής), ενώ παράλληλα η κριτική του προς το μαρξισμό του Κορδάτου μοιάζει απλώς να επαναφέρει διαπιστώσεις που είχαν κάνει στο παρελθόν και άλλοι μαρξιστές διανοούμενοι (και ιδίως ο Σεραφεϊμ Μάξιμος).

Μια ουσιαστική διαφορά της κριτικής του Λεκατσά προς τον Κορδάτο ως προς τις αντίστοιχες προηγούμενες, είναι ότι τοποθετείται σε μια ιστορική συγκυρία που ο μαρξισμός του Κορδάτου (ο «σοβιετικός μαρξισμός») έχει επιβληθεί στην Αριστερά ως η μοναδική εκδοχή του μαρξισμού, ενώ ο Κορδάτος έχει αναγορευθεί σε κατ' εξοχήν θεματοφύλακα αυτής της μαρξιστικής «αλήθειας»⁸. Για να διατυπωθεί, λοιπόν, μια τέτοια απορριπτική κριτική προς τον Κορδάτο, απαιτείτο, στη δεδομένη συγκυρία (1954), πολύ περισσότερη τόλμη, επιστημονικό πάθος και, γιατί όχι, οργή από ό,τι στο παρελθόν. Για να επαναλάβουμε το ίδιο συμπέρασμα με άλλο τρόπο, η κριτική του Λεκατσά φαίνεται ακραία ή υπερβολική αποκλειστικά στο έδαφος όπου κυριαρχεί ο σχηματικός-δογματικός μαρξισμός και οι αυθεντίες του.

3. Η επιστημονική πρακτική του Λεκατσά

Δεν είμαι ειδικός στο να κρίνω το έργο του Παναγή Λεκατσά. Μπορώ εντούτοις, πέρα από κάθε αμφιβολία, να διαπιστώσω ότι βασικό χαρακτηριστικό του έργου αυτού είναι η προσήλωση στην επιστημονική μεθοδολογία και τεκμηρίωση. Ο Λεκατσάς εργάζεται πάντα σε ένα επακριβώς καθορισμένο επιστημονικό αντικείμενο έρευνας, το οποίο διερευνά τεκμηριώνοντας συστηματικά κάθε θέση που υποστηρίζει. Ακόμα και στα έργα του που έχουν συνταχθεί σε ένα σχετικά απλουστευμένο ύφος, γιατί στόχευαν να απευθυνθούν σε ένα πλατύτερο κοινό, πέρα από τους ειδικούς, μπορεί κανείς να ανακαλύψει τη συστηματική τεκμηρίωση των θέσεών του από τη μια στις πηγές και από την άλλη στις επιστημονικές εργασίες του διεθνούς θεωρητικού ρεύματος στο οποίο και ο ίδιος εντασσόταν. Όλες δε οι εργασίες του κατατείνουν στην παραγωγή νέας επιστημονικής γνώσης.

Με την έννοια αυτή ήταν εντελώς άστοχη και άδικη η κατηγορία που προσήψε στον Λεκατσά ο Κορδάτος και όσοι συντάχθηκαν μαζί του⁹ ότι το έργο του Λεκατσά είναι «αλλού αντιγραφή και αλλού παράφραση» (Κορδάτος 1954, σελ. 28) του έργου του Thomson. Στην πραγματικότητα, όσοι γνωρίζουν το έργο του Λεκατσά, αλλά και την επιστημονική συζήτηση γύρω από τα αντικείμενα που πραγματεύθηκε, αντιλαμβάνονται ότι το έργο αυτό, ακριβώς επειδή εντασσόταν σε ένα διεθνές επιστημονικό ρεύμα, ήταν φυσικό να παρουσιάζει σχέσεις θεωρητικής συγγένειας και να τροφοδοτείται από τα έργα των επιφανών εκπροσώπων αυτού του ρεύματος. Ας δώσουμε, λοιπόν, το λόγο σε δύο συγγραφείς που πράγματι γνωρίζουν το έργο του Λεκατσά και τα επιστημονικά αντικείμενα που ερευνήσε.

«Ποιος είναι ο πνευματικός και επιστημονικός ορίζοντας απ' όπου ξεπηδά ο Διόνυσος

του Λεκατσά; Ας δούμε τα ονόματα που μνημονεύει ο ίδιος: πρόκειται για τον Fraser, τον Robertson Smith, τον Webster, τη Harrison, τον Bather, τον Cornford, τον Murray και τον Thomson. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για επιστήμονες που διαμόρφωσαν την ιδέα του σταδίου της «μητριαρχίας» (...) Όλο το έργο της J.E. Harrison επηρέασε βαθιά τον Λεκατσά. Μπορούμε να πούμε με σιγουριά το ίδιο και για το σύντομο κείμενο του G. Murray (...) και (...) του F.M. Cornford (...) Αυτή η κοινή πνευματική καταγωγή εξηγεί και την αμοιβαία βαθιά εκτίμηση που ένωνε τον έλληνα συγγραφέα με τον G. Thomson» (Ανδρεάδης 1987, σελ. 36-7). «Η μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Λεκατσάς συνίσταται από μια συζυγία τριών άλλων μεθόδων: της αρχαιολογικής, της εθνολογικής και της διαλεκτικής. Η αρχαιολογική μέθοδος προϋποθέτει τη βαθιά γνώση των πηγών του θέματός του (...) Η εθνολογική μέθοδος προϋποθέτει τη χρήση των ερευνών και των πορισμάτων της συγκριτικής εθνολογίας (...) Τέλος, η διαλεκτική μέθοδος προϋποθέτει τη χρήση του διαλεκτικού και ιστορικού ματεριαλισμού (...) Για τη σύζευξη αυτών των μεθόδων ο μεγάλος δάσκαλος του Λεκατσά στάθηκε ο Thomson» (Αλεξίου 1987, σελ. 32-33).

Είναι, βέβαια, αλήθεια ότι το επιστημονικό ρεύμα όπου εντάσσονται οι εργασίες του Λεκατσά έχει δεχθεί τις κριτικές άλλων επιστημονικών προσεγγίσεων. Κύριοι άξονες αυτών των κριτικών είναι από τη μια η αμφισβήτηση των γενικεύσεων, στις οποίες κατά κανόνα οδηγεί η εθνολογική μέθοδος, και από την άλλη η επισήμανση ότι απολυτοποιούνται τα ευρήματα που αναφέρονται στις μητρογονιμικές ρίζες του ελληνικού γένους, έτσι ώστε τελικά να κατασκευάζεται νοητικά ένα καθεστώς «μητριαρχίας», το οποίο στην πραγματικότητα απλώς αναπλάθει, με αυθαίρετο τρόπο, το αντεστραμμένο είδωλο της πατριαρχίας (βλ. και Ανδρεάδης 1987, σελ. 37 επ. Επίσης Κυρτάνας 1990).

Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται εδώ για μια αντιπαράθεση η οποία διεξάγεται με επιστημονικούς όρους και η οποία, κατά τη γνώμη μου, αναζωπυρώθηκε στη δεκαετία του 1980, μετά την έκδοση του ογκώδους έργου του γερμανού καθηγητή σεξουαλικής ψυχολογίας Ernest Borneman «Das Patriarchat» το 1979 (ελλην. μετάφρ. υπό Δ. Κούρτοβικ, «Η Πατριαρχία», Μορφ. Ιδρ. Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1988)¹⁰.

Ο Borneman, μεταξύ των άλλων προσεγγίσεων που χρησιμοποιεί για να τεκμηριώσει τις θέσεις του, ξαναφέρει στην επικαιρότητα και τις αναλύσεις του Thomson. Μάλιστα, αναφερόμενος στη μέθοδο της συγκριτικής εθνολογίας παρατηρεί τα εξής: «Ορισμένοι ερευνητές τη Προϊστορίας έχουν επιπλέον χρησιμοποιήσει επίσης και την τεχνική της συγκριτικής εθνολογίας, η οποία υιοθετεί παραδείγματα από τον κόσμο κάποιων ομάδων που έζησαν μεταγενέστερα, για να εικονογραφήσει ορισμένες εικαζόμενες όψεις πολιτισμών που έχουν εξαφανισθεί. Διατηρώ ορισμένες αμφιβολίες για το αν νομιμοποιείται η χρήση αυτής της μεθόδου και γι' αυτό θα περιοριστώ σε ένα ελάχιστο τέτοιων παραδειγμάτων. Εντούτοις θα ήθελα να υπερασπιστώ ερευνητές όπως ο Morgan και ο Thomson, οι οποίοι αρέσκονταν να χρησιμοποιούν συχνά αυτή την τεχνική» (Borneman 1979, σελ. 18)¹¹.

Μπορούμε λοιπόν να αποδεχθούμε την άποψη όσων υποστηρίζουν ότι το έργο του Λεκατσά παραμένει πάντα επίκαιρο κι ότι οι αναλύσεις και οι ιδέες του «ακόμη και αυτές που μπορούν να γίνουν σήμερα αντικείμενο κριτικής, είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν περισσότερο» (Ανδρεάδης 1987, σελ. 41). Εξάλλου, δεν θα πρέπει να λησμονήσουμε το γεγονός ότι, πέρα από τα ζητήματα της Προϊστορίας ή της ανάλυσης των ριζών των θρησκευτι-

κών μύθων, ο Λεκατσάς διατύπωσε μια συνεκτική προσέγγιση για την ταξική διάθρωση και τις αντιθέσεις της κλασικής και ελληνοιστιικής αρχαιότητας (βλ. π.χ. Λεκατσάς χ.χ.ε., Λεκατσάς 1977, Λεκατσάς 1994).

4. Σύντομες παρατηρήσεις για το μαρξισμό του Λεκατσά

Οι παρατηρήσεις που μόλις διατυπώσαμε για την επιστημονική συγκρότηση του Λεκατσά σε ό,τι αφορά τη μελέτη του αρχαίου κόσμου επαληθεύονται, λίγο-πολύ, και αναφορικά με τον τρόπο που αυτός αντιλαμβάνεται και χρησιμοποιεί τη μαρξιστική θεωρία. Δεν περιορίζεται, δηλαδή, ο Λεκατσάς σε μια σχηματική παράθεση πορισμάτων ή αποφθεγμάτων του κυρίαρχου σοβιετικού μαρξισμού ή σε «εξειδικεύσεις» των «γενικών νόμων της διαλεκτικής», αλλά οδηγείται, μέσα από τον επιστημονικό τρόπο προσέγγισης του αντικείμενου του, σε μια ουσιαστικότερη κατανόηση και εφαρμογή των εννοιών και θεωρητικών αλληλουχιών της μαρξιστικής θεωρίας.

Βεβαίως, στο έργο του Λεκατσά μπορούμε να εντοπίσουμε θέσεις οι οποίες εντάσσονται στον κυρίαρχο οικονομιστικό μαρξισμό της εποχής του, όπως για παράδειγμα την εκτίμηση ότι η υπερίσχυση αντιδραστικών δυνάμεων και λύσεων σε συγκεκριμένες φάσεις της αρχαίας ιστορίας μπορεί να ερμηνευθεί σαν αποτέλεσμα του ότι «η τεχνική είχε μείνει ολότελα ανεξέλικτη και δεν μπορούσαν να επακολουθήσουν οι κοινωνικές εκείνες διαφοροποιήσεις που οργανώνοντας μια τάξη προοδευτικά επαναστατική θα προωθούσαν τον αρχαίο κόσμο» (Λεκατσάς χ.χ.ε., σελ. 14). Όμως, αντίθετα με την παραπάνω διατύπωση, οι κοινωνικοί και πολιτικοί συσχετισμοί των δυνάμεων δεν αποτελούν απότοκο της εξέλιξης της τεχνικής (το αντίστροφο ακριβώς ισχύει), ενώ παράλληλα είναι εξαιρετικά απλουστευτικό να θεωρήσουμε ότι η πολυμορφία των ιστορικών εξελίξεων, από τον 4ο π.Χ. αιώνα μέχρι την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, μπορεί να αναχθεί σ' αυτή την (ανακριβή τελικά, με τα δεδομένα της εποχής) θέση περί ανεξέλικτης τεχνικής¹². Το μόνο που θα μπορούσε να επιτύχει η θέση περί «ανεξέλικτης τεχνικής» είναι να υποκαταστήσει την αναγκαία ανάλυση της δυναμικής των κοινωνικών συσχετισμών και της πάλης των τάξεων.

Προβληματικός, από τη σκοπιά της μαρξιστικής θεωρίας, είναι κατά τη γνώμη μου και ο ορισμός των τάξεων που σε ορισμένα σημεία του έργου του υιοθετεί ο Λεκατσάς. Πρόκειται για έναν ορισμό ο οποίος φλερτάρει με μια «υποκειμενική» προσέγγιση των τάξεων, καθώς μοιάζει να θεωρεί ότι κριτήριο για τη συγκρότηση μιας τάξης είναι η διαμόρφωση μιας αποτελούς ταξικής συνείδησης: «Οι δούλοι (...) δεν είναι τάξη προοδευτική, ούτε καν τάξη γιατί δεν διαμορφώνονται από μιαν οργανική κοινωνική διαφοροποίηση (...) στερούνται την πείρα και τα διαφέροντα του πολιτισμού που τους επιβάλλεται και κατά συνέπεια δεν μπορούν να αναλάβουν τον ιστορικό ρόλο της προώθησής του» (Λεκατσάς 1994, σελ. 7-8, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ. Για μια κριτική των απόψεων αυτών περί τάξεων, καθώς και για τη μαρξιστική ανάλυση της ταξικής θέσης των δούλων, βλ. Ste. Croix 1983, 1984 & 1985, Κυρτάτας 1982, 1987, 1990. Επίσης Μηλιός 1995).

Όμως, τα όποια προβληματικά στοιχεία (από τη σκοπιά της μαρξιστικής θεωρίας) εντοπίζονται στο έργο του Λεκατσά, αμβλύνονται ή και εξαλείφονται κατά την περαιτέρω

ανάπτυξη των επιχειρημάτων του, καθώς ο συγγραφέας, εμμένοντας στη συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης που κάθε φορά προσεγγίζει, οδηγείται τελικά στη διερεύνηση των κοινωνικών *σχέσεων και ανταγωνισμών*. Με την έννοια αυτή, ο κυρίαρχος δογματικός-οικονομιστικός μαρξισμός («η θεωρία των παραγωγικών δυνάμεων») συνιστά ένα δευτερεύον και αποσπασματικό στοιχείο στο έργο του Λεκατσά.

Ο Λεκατσάς διαφοροποιείται, δηλαδή, από τον κυρίαρχο μαρξισμό της εποχής του, με την έννοια ότι η κύρια όψη του έργου του (παρά τις όποιες επιμέρους αντιφατικές διατυπώσεις) αφορά την (μαρξιστική) ανάλυση των *κοινωνικών σχέσεων και συσχετισμών δύναμης* του αρχαίου κόσμου, με βάση τις μαρξιστικές κατηγορίες της θεωρίας της πάλης των τάξεων: «Οι ιστορικές πηγές και ιδίως το ίδιο το έργο του Ισοκράτη βοούν για τους ταξικούς αυτούς από τον 4ο αιώνα και πέρα αγώνες (...) Ο λαός, διαθέτοντας χάρη στην αρχαία κοινωνική δημοκρατία απεριόριστη την πολιτική εξουσία, προσπαθεί ν' αντιμετωπίσει την εξουθενωτική οικονομική κρίση που προκύπτει από τη συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια των ολίγων κι από τον αντιπροοδευτικό πια θεσμό της δουλείας, με την κοινωνικοποίηση του συγκεντρωμένου πλούτου των ολίγων. Την επίθεσή του ενάντια στους κατέχοντες την αρχίζει φορτώνοντας σ' αυτούς τα βάρη της κοινωνικής ψυχαγωγίας και των πολέμων· περνά στη δήμευση των περιουσιών (...) προχωρεί στην αξίωση της αποκοπής των χρεών για να φτάσει τέλος στη γενική και έμμονη αξίωση του αναδασμού της συγκεντρωμένης έγγειας ιδιοκτησίας (...) Οι κατέχοντες (...) από τη μια για να περισώσουν την κοινωνικο-οικονομική τους υπεροχή κι από την άλλη για να ολοκληρώσουν και να την κατοχυρώσουν με την πολιτική εξουσία, αγωνίζονται με σκοτεινό πάθος να καταλύσουν τη δημοκρατία (...)» (Λεκατσάς 1977, σελ. 12)¹³.

Μπορούμε, λοιπόν, επιγραμματικά να πούμε ότι ο μαρξισμός του Λεκατσά απομακρύνεται δημιουργικά και κριτικά από το σύμφυρμα οικονομισμού, τελεολογικού καταστροφισμού και εργαλειακής σύλληψης των κοινωνικών σχέσεων, το οποίο συνιστούσε τον κυρίαρχο «μαρξισμό» της εποχής του.

5. Η επιστημονική στράτευση του Λεκατσά

Αν η ανάλυση που προηγήθηκε ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αν δηλαδή η μαρξιστική και θεωρητική συγκρότηση, καθώς και το επιστημονικό έργο του Λεκατσά διαφοροποιούνται από την αντίστοιχη συγκρότηση και το έργο του Κορδάτου, σε βαθμό που να δικαιολογούν (αλλά, όπως πιστεύουμε, και να δικαιώνουν) την πολεμική του εναντίον του Κορδάτου, τότε πώς δικαιολογείται η καθυστερημένη διατύπωση αυτής της πολεμικής (το 1954), μετά δύο σχεδόν δεκαετίες φιλίας των δύο ανδρών;

Πιστεύω ότι το ισχυρό στοιχείο του έργου του Λεκατσά, η προσήλωσή του στην επιστημονική μελέτη μιας συγκεκριμένης κατηγορίας αντικειμένων έρευνας (που σχετίζονται με την Προϊστορία και την Ιστορία της ελληνικής αρχαιότητας), το στοιχείο που τον απομάκρυνε από τις σχηματοποιήσεις του οικονομισμού, ήταν αυτό που απέτρεπε καταρχήν τη σύγκρουσή του με τον επίσημο μαρξισμό και τους εκπροσώπους του. Με μια άλλη διατύπωση θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Λεκατσάς «περιορίστηκε» στη «μονομέρεια» του να

μιλά αποκλειστικά και μόνο για το επιστημονικό του αντικείμενο, με «αντάλλαγμα» την αρμονική του σχέση με την επίσημη Αριστερά και τους θεωρητικούς της εκπροσώπους¹⁴. Η αρμονική αυτή σχέση επέτρεπε από τη μια την οργανωμένη πολιτική ένταξή του στις γραμμές της επίσημης Αριστεράς, και από την άλλη διευκόλυνε τη διάδοση των έργων του μεταξύ των προοδευτικών ανθρώπων της εποχής.

Τόσο η «μονομέρεια» του Λεκατσά (η ενασχόλησή του αποκλειστικά με την επιστημονική ανάλυση του αρχαίου κόσμου ή, με άλλη διατύπωση, η «αδιαφορία» του για ό,τι γραφόταν αναφορικά με άλλες ιστορικές περιόδους), όσο και η οξυτήτα της κριτικής του προς τον Κορδάτο αποκαλύπτουν, πιστεύω, ένα και το αυτό πράγμα: Το πάθος του για την επιστήμη που θεράπευε, την ολόψυχη στράτευση του στη διαδικασία επιστημονικής μελέτης της προϊστορικής και κλασικής αρχαιότητας. Τη διαδικασία και την επιστήμη αυτή ο Λεκατσάς ήταν έτοιμος να τις υπεραπιστεί, με οποιοδήποτε τίμημα.

Η εξιστόρηση από τον Κορδάτο του χρονικού της διαμάχης μας πείθει ότι ο Λεκατσάς δεν διαμόρφωσε την άποψή του για τον Κορδάτο και την ποιότητα του έργου του μετά την έκδοση του «Η αρχαία τραγωδία και κωμωδία (...)». Γνώριζε έτσι σε ποιο επίπεδο θα εκινείτο το βιβλίο αυτό, πριν καν το διαβάσει, και προσπάθησε να αποτρέψει τον Κορδάτο από το να το εκδώσει. Το πάθος του Λεκατσά για την επιστήμη του και η στράτευση του σ' αυτήν δεν του επέτρεπαν να σιωπήσει, όταν το έργο αυτό τελικά είδε το φως της δημοσιότητας¹⁵.

Μιλώντας, όμως, για το συγκεκριμένο βιβλίο, ο Λεκατσάς μίλησε, αναγκαστικά, για πράγματα πολύ γενικότερα: Για τον κυρίαρχο (σοβιετικό-σταλινικό) μαρξισμό και το είδος των προσεγγίσεων που αυτός παρήγαγε¹⁶. Η επίσημη αριστερή σκέψη δεν είχε άλλο όπλο για να αντιμετωπίσει την κριτική του Λεκατσά από το να την παρουσιάσει ως το αποτέλεσμα της αδικαιολόγητης οργής μιας προβληματικής προσωπικότητας. Όμως, όταν οι συναισθηματικές φορτίσεις περάσουν, μαζί με τους ανθρώπους, *scripta manent*. Και μαζί με τα γραπτά μένουν οι αναλύσεις και οι απόψεις.

Εδώ έγκειται και η μεγάλη σημασία της πολεμικής του Λεκατσά: Μας δείχνει ότι η επιστημονική μαρξιστική σκέψη δεν έπαψε να υπάρχει και να μάχεται ούτε στις περιόδους της πιο καταθλιπτικής κυριαρχίας, στο χώρο της Αριστεράς, του σοβιετικού (σταλινικού) μαρξισμού. Βέβαια, η παρέμβαση που πραγματοποίησε ο Λεκατσάς στα πράγματα της Αριστεράς, με την πολεμική του ενάντια στον Κορδάτο, θα μπορούσε να επηρεάσει τους ιδεολογικούς συσχετισμούς δύναμης στο χώρο της αριστερής διάνοησης μόνο αν δεν ήταν μόνη, παρότι, φυσικά, όπως φαίνεται¹⁷, δεν υπήρξε ποτέ «φωνή βοώντος εν τη ερήμω».

Βιβλιογραφία (κατάταξη με βάση το ελληνικό αλφάβητο)

Αλεξίου, Χρίστος (1987): «Η Ψυχή». Ένα μνημειώδες έργο συγκριτικής εθνολογίας και θρησκευσιολογίας», στο *Διαβάζω*, αριθ. 166, 22.4.87, σελ. 27-33.

Αλτωνσέφ, Λουί (1977): *Απάντηση στον Τζων Λιούις*, Θεμέλιο.

Ανδρεάδης, Γιάγος (1987): «Ο Διόνυσος του Λεκατσά. Πρώτη προσπάθεια κριτικής παρουσίασης» στο *Διαβάζω*, αριθ. 166, 22.4.87, σελ. 34-41.

- Βουρνάς, Τάσος (1987): «Ο Λεκατοάς επιφυλλιδιογράφος», στο *Διαβάζω*, αριθ. 166, 22.4.87, σελ. 23-24.
- Γεωργιούδη, Στέλλα (1987): «Η διαιώνιση του “μυθριαρχικού μύθου” στο έργο του Παναγή Λεκατοά», στο *Διαβάζω*, αριθ. 166, 22.4.87, σελ. 42-46.
- Διαβάζω* (1987), δεκαπενθήμερη επιθεώρηση του βιβλίου, αριθ. 166, 22.4.87.
- ΚΚΕ (1991): *το τρίτο έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, έκδ. Ιστορικού Τμήματος της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα.
- Κορδάτος Ι.Κ. (1927): *Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, έκδ. οίκος Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα.
- Κορδάτος, Γιάννης (1954): *Ο Κος Παναγής Λεκατοάς χωρίς προσωπείο*, Αθήνα.
- (1957): *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας τ. Α'*, έκδ. 20ός αιώνας.
- (1964): *Σελίδες από την ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Ιστογ. Φιλολ. Ινστιτούτο «Γιάννης Κορδάτος», Αθήνα.
- (1972-α): *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Επικαιρότητα.
- (1972-β): *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης.
- (1972-γ): *Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Επικαιρότητα.
- (1974): *Η Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας το 1821*, Επικαιρότητα.
- Κυρτάτας, Δημήτρης (1982): «Η συμβολή του Μ.Ι. Φινιεύ στη μελέτη της δουλείας στην αρχαιότητα», *Ο Πολίτης*, τ. 54, σσ. 38-48.
- Κυρτάτας, Δημήτρης (1987): *Δούλοι, δουλεία και δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής*, έκδ. Ο Πολίτης.
- Κυρτάτας, Δημήτρης (1987-α): Παρουσίαση του Αφιερώματος στον Λεκατοά του περιοδικού *Διαβάζω* (τ. 166), *Ο Πολίτης*, τ. 80.
- Κυρτάτας, Δημήτρης (1990): «Μαρξιστικές ερμηνείες του αρχαίου κόσμου χθες και σήμερα», *Αντί*, τ. 443, 28.7.90.
- Λεκατοάς, Παναγής (χ.χ.ε.): *Δήμου Καταλύσεως και Τυραννίδος. Η κρίση τη ελληνικής αρχαιότητας. Για την κατάλυση της Δημοκρατίας, την Ολιγαρχία και την Τυραννία*, έκδ. οίκος Ιω. & Π. Ζαχαροπούλου, Αθήνα.
- (1946): *Η εποποιία της πάλης των τάξεων στην αρχαία Ελλάδα. Η διαλεκτική σύνθεση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας*, βιβλιοπ. Π. Δ. Καραβάκου, Αθήνα.
- (1954): *Τραγωδία ή Κωμωδία; έλεγχος του βιβλίου του Γ. Κορδάτου «Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία. Ποιες είναι οι κοινωνικές ρίζες του αρχαίου θεάτρου»*, Αθήνα.
- (1973): *Ο Λαβύρινθος. Καταγωγή και εξέλιξη ενός Τύπου Ποιητικής Μυθοπλασίας*, Αθήνα.
- (1977): *Ιδεοκρατία και ιστορική αυτοκρατία. Νέες τομές για τη μελέτη της κοινωνικής ιστορίας του 4ου π.Χ. αιώνα*, έκδ. Καστανιώτη.
- (1993): *Έρως. Ερμηνεία μιας Μορφής της Προϊστορικής και Ορφικοδιονυσιακής θρησκείας*, Δίφρος, Αθήνα.
- (1994): *Η Πολιτεία του Ήλιου. Η κοινοχτημονική επανάσταση των δούλων και προλεταρίων της Μικρασίας 133-128 π.Χ.*, έκδ. Καστανιώτη.
- Μάξιμος, σ. (1975): *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;*, Στοχαστής.
- Μάξιμος, Σ. (1982): «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», στο *Σπάρτακος*, 1928, σσ. 10-12 & 89-91.
- Μάξιμος, Σ. (1986): «Οικονομική κρίση και γραφειοκρατική ακρισία», περιοδ. *Σπάρτακος*, Γενάρης 1932, σελ. 6, αναδημοσιεύεται στο *Σπάρτακος, Κείμενα 1930-1932*, έκδ. Ουτοπία, Αθήνα 1986.
- Μηλιός, Γ. (1988): *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον ερεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας.
- Μηλιός, Γ. (1989): «Ο μαρξισμός στο Μεσοπόλεμο και ο Σεραφείμ Μάξιμος», *Θέσεις*, τ. 26, σελ. 102-120.
- Μηλιός, Γ. (1990): «Από τη “συντριβή της κρατικής μηχανής” στην “κρίση και μετεξέλιξη του κράτους”. Η θεωρητική τομή στο έργο του Ν. Πουλιαντζά», *Θέσεις*, τ. 30, σελ. 59-78.
- Μηλιός, Γ. (1994): «Η εξέλιξη των αντιλήψεων της κομμουνιστικής Αριστεράς για τον ελληνικό καπιταλισμό: Η περίπτωση του Γ. Κορδάτου», *Θέσεις*, τ. 49, σελ. 61-83.
- Μηλιός, Γ. (1995): «Σχρετικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων. (Από την Κλασική Πολιτική Οικονομία στη μαρξιστική θεωρία)», *Θέσεις*, τ. 51, σελ. 13-41.
- Μπαλμπάγ, Ε. (1978): *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, Οδυσσέας.
- Μπετελέμ, Σ. (1975): *Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς τον σοσιαλισμό*, Ράππας.
- Borneman, E. (1979): *Das Patriarchat. Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftssystems*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt/M.

Μπουλώτης, Χρήστος (1987): «Ο Λαβύρινθος. Απ' το δημοτικό τραγούδι στις πανάρχαιες ιερουργίες», στο *Διαβάζω*, αριθ. 166, 22.4.87, σελ. 47-56.

Νούτσος, Π. (1992): *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμος Β' (1907-1925), Β' μέρος (από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ), εκδ. Γνώση, Αθήνα.

Νούτσος, Π. (1993): *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμος Γ' (1926-1955), εκδ. Γνώση, Αθήνα.

Νούτσος, Π. (1994): *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμος Δ' (1956-1974), εκδ. Γνώση, Αθήνα.

Πουλιόπουλος, Π. (1972): *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*, Νέοι Στόχοι, Αθήνα.

Ste. Croix, G.E.M., de (1983): *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Duckworth, London.

Ste. Croix, G.E.M., de (1984): «Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern», *New Left Review*, No 146, σσ. 92-111.

Ste. Croix, G.E.M., de (1985): «Ο Κ. Μαξ και η μελέτη του αρχαίου κόσμου. Το πρόβλημα των τάξεων», *Ο Πολίτης*, τ. 69-70, Οκτώβριος.

Thomson, George (1977): *Studies in Ancient Greek Society. The first Philosophers*, Lawrence & Wishart, London.

Τόμσον, Τζωρτζ (1983): *Αισχύλος και Αθήνα*, 2 τόμοι, εκδ. Θεωρία, Αθήνα.

Σημειώσεις

1. Ευχαριστώ τον κ. Χρ. Αλεξίου, που έθεσε στη διάθεσή μου τα κείμενα αυτά του Λεκατσά και του Κορδάτου, αλλά και μου περιέγραψε διεισδυτικά το κλίμα της εποχής. Ευχαριστώ επίσης τον Δ. Κυρτάτα για τις παρατηρήσεις του στην πρώτη γραφή αυτού του κειμένου.

2. Στον Κορδάτο αφιερώνει άλλωστε ο Λεκατσάς και το έργο του «Η εποποιία της πάλης των τάξεων στην αρχαία Ελλάδα»: «Στον ιστορικό Γιάννη Κορδάτο τιμής και φιλίας υπόμνημα» (Λεκατσάς 1946, σελ. 11).

3. Παράλληλα με αυτές τις επισημάνσεις, ότι ο «Λεκατσάς ως τις αρχές τούτης της χρονιάς θεωρούτανε σαν ο πιο καλός φίλος μου» (Κορδάτος 1954, σελ. 3), ο Κορδάτος ισχυρίζεται ότι στο ίδιο διάστημα ο Λεκατσάς «άλλαξε τον πολιτικό και ιδεολογικό προσανατολισμό του και προσχώρησε στην ομάδα Κανελλοπούλου - Τσάτσου» (Κορδάτος 1954, σελ. 4), ενώ αργότερα «συνδέθηκε με τον κ. Κωστή Μπασιτιά που ήταν στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου ο "πνευματικός καθοδηγητής"» (Κορδάτος 1954, σελ. 5). Επειδή όμως για τον καθένα μιλάει το έργο του, και στην περίπτωση του Λεκατσά το έργο αυτό είναι και μεγάλο και σταθερά προσανατολισμένο στη μαρξιστική ανάλυση του αρχαίου κόσμου, θα θεωρήσουμε τον αντιφατικό αυτό ισχυρισμό του Κορδάτου (ότι «ο πιο καλός φίλος» του, ο γνωστός μαρξιστής Λεκατσάς, φλέγταρε άλλοτε με την ομάδα Κανελλοπούλου - Τσάτσου και άλλοτε με τους θεωρητικούς της δικτατορίας) ως άλλη μία χοντροκομμένη απόπειρα σπύλωσης της προσωπικότητας του Λεκατσά. Βέβαια, όπως συμβαίνει σ' όλες τις αντίστοιχες περιπτώσεις, που είναι δυστυχώς αμέτρητες κατά την ιστορική περίοδο που στην Αριστερά κυριαρχεί ο σταλινισμός, η λασπολογία του Κορδάτου στρέφεται, τελικά, αποκλειστικά εναντίον του.

4. Χαρακτηριστικός της εμμονής του Κορδάτου στον οικονομισμό είναι και ο τρόπος που απαντάει στους επικριτές του, το Δεκέμβριο 1929: Επιλέγει ένα απόσπασμα του Πλεχάνοφ, στο οποίο ο ρώσος μαρξιστής ερμηνεύει με οικονομιστικό τρόπο τη θέση του Μαξ ότι οι άνθρωποι δεν καθορίζουν ελεύθερα τη μορφή της κοινωνίας στην οποία ζουν. Ακολουθώντας τον πάγιο οικονομισμό της Β' Διεθνούς, ο Πλεχάνοφ βάζει στη θέση της πάλης των τάξεων τις παραγωγικές δυνάμεις: «Ο χαρακτήρας του "οικονομικού οικοδομήματος" και ο δρόμος που παίρνει το άλλαγμα αυτού του χαρακτήρα δεν εξαρτάται από την ανθρώπινη θέληση, μα από την κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων» (στο: Κορδάτος 1974, σελ. 16).

5. Το 1928 ο Κορδάτος είχε ήδη δώσει ένα σημαντικό «δείγμα γραφής». Είχαν εκδοθεί τα έργα του: «Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821», «Νεοελληνική πολιτική ιστορία — Α' τόμος», «Αρχαίες θρησκείες και Χριστιανισμός», «Λογιοτατισμός και Δημοτικισμός», καθώς και ένας μεγάλος αριθμός άρθρων του.

6. «Η ελληνική κεφαλαιοκρατία άρχισε να κλονίζεται (...) Η αποσύνθεσις των δύο μεγάλων κομμάτων της

αστικής τάξεως είναι αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσεως (...)» (Κορδάτος, στο ΚΚΕ 1991, σελ. 67-68, βλ. και σελ. 69, 74), «Πουθενά ο καπιταλισμός δεν είναι σε θέση να υπερπηδήσει την κρίση που διέρχεται (...)» (Κορδάτος 1964, σελ. 249). Από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 ο καταστροφισμός αποτέλεσε μόνιμη σταθερά και του επίσημου ΚΚΕ, προκαλώντας την έντονη κριτική του Σερραφείμ Μάξιμου: «Η στατική αντίληψη κατά την οποία ο καπιταλισμός δεν μπορεί ποτέ να ξεπεράσει την κρίση ή τις εκάστοτε κρίσεις, έχει οριστικά εγκαταλειφθεί και από τους πιο απλοϊκούς» (Μάξιμος 1986, σελ. 6). Δεν είχε όμως εγκαταλειφθεί από τον Κορδάτο. Χαρακτηριστικά το 1930, αφού τονίζει ότι αρχικά η Διεθνής υποστήριζε «πως η κρίση του καπιταλιστικού συστήματος είναι άμεσα καταστροφική», ενώ αργότερα εκτίμησε ότι ο καπιταλισμός πέρασε σε φάση σταθεροποίησης, ο Κορδάτος σημείωνε: «Όσο για τη γνώμη που υποστηρίζουν σήμερα οι ηγέτες της Τρίτης Διεθνούς δε φαίνεται να είναι ολότελα σωστή (...) Το τέλος της κυριαρχίας του καπιταλισμού πλησιάζει» (Κορδάτος 1972-α, σελ. 105, 108, 109).

7. Ο Τάσος Βουρνάς παρουσιάζει ως εξής τη διαμάχη Λεκατσά-Κορδάτου: «Είναι περιεργο πως ο πολυδιάστατος αυτός άνθρωπος (ο Λεκατσάς, Γ.Μ.) (...) φοβόταν μήπως κλονιστεί η αυθεντία του κάποια μέρα. Έτσι, χολώθηκε με τον Κορδάτο και αντάλλαξαν μάλιστα και κάποιους θλιβερούς λιβέλους (...), όταν ο πριν φίλιτός του δάσκαλος του *ανάγγελε* ότι πρόκειται να εκδώσει ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας! Θεωρούσε δικό του απολιθωτικό οικόπεδο το χώρο και αφού ικέτευσε τον Κορδάτο να αλλάξει γνώμη, τελικά του 'κοψε την καλημέρα (...) Ο σπουδαίος αυτός άνθρωπος αντιδρούσε παιδικά στην κριτική» (Βουρνάς 1987, σελ. 24, οι υπογραμμίσεις μου, Γ.Μ.).

8. Είναι χαρακτηριστική η αντίδραση της ηγεσίας της Αριστεράς στη διένεξη Λεκατσά-Κορδάτου: Όπως σημειώνει ο α. Λεντάκης, στο πλαίσιο του αφιερώματος του περιοδικού «Διαβάζω» για τον Λεκατσά, «η ΕΔΑ στη διένεξη του Λεκατσά με τον Κορδάτο, αντί να τηρήσει στάση ουδετερότητας και συνδιαλλαγής, πήρε το μέρος του Κορδάτου και δεν δημοσίευσε ούτε καν ανακοίνωση για τα βιβλία του Λεκατσά που κυκλοφορούσαν. Τιμητική εξαίρεση αποτελούσαν η Επιθεώρηση Τέχνης και η συντακτική της ομάδα (...)» («Διαβάζω» τ. 166, 22.04.87), σελ. 21).

9. Ο Τάσος Βουρνάς υποστηρίζει τα εξής για τον Λεκατσά: «Παρουσίαζε μια ανεξήγητη για τότε αντίσταση στις προσπάθειες των εκδοτών να μεταφράσουν στα ελληνικά τα βιβλία του Αμερικανού Μόργκαν, του Γερμανού Μπαχόφεν και του Άγγλου ελληνιστή Τζωρτζ Τόμσον. Βέβαια, το πράγμα εξηγήθηκε, όταν παρ' όλες τις αντιδράσεις του, είδαν κάποτε το φως της δημοσιότητας και στα ελληνικά. Γιατί φάνηκε πως πολλά ωτόκια των θεωριών του βρίσκονταν μέσα στα βιβλία του διάσημου Άγγλου καθηγητή του πανεπιστημίου του Μπίριμιγγαμ» (Βουρνάς 1987, σελ. 24).

10. Θα διαφωνήσω, επομένως, με τη στ. Γεωργιούδη, η οποία υπαινίσσεται ότι η θεωρία περί «μητριαρχίας» δεν έχει πλέον υποστηρίχτες στον ακαδημαϊκό χώρο και ότι, συνεισώς, «εξακολουθεί να παρουσιάζει ενδιαφέρον, αλλά από ιστοριογραφική πλέον σκοπιά» (Γεωργιούδη 1987, σελ. 44).

11. Παρόμοιες επιφυλάξεις διατύπωνε και ο ίδιος ο Λεκατσάς: «Η εθνολογική μέθοδος ξεκινώντας από γενεαλογικές βγαλμένες από ετερόκλητα στοιχεία (...) είναι επικίνδυνο όπλο. Έχει όμως με το μέρος της θαυμαστές κατακτήσεις (...)» (Π. Λεκατσά «διόνυσος», Βιβλιοθήκη Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1971, σελ. 16, παρατίθεται σε Μπουλώτης 1987, σελ. 54).

12. «Ο ελληνικός κόσμος (...) δεν ανέπτυξε την τεχνική, γιατί βασίστηκε, όπως άλλωστε κι ο ρωμαϊκός, στη δουλεία (...) Εξαιτίας έτσι της μη ανάπτυξης της τεχνικής, ο αρχαίος κόσμος δεν βρίσκει διέξοδο για τη συνέχειά του σ' ανώτερες κοινωνικοπολιτικές συνθέσεις» (Λεκατσάς 1994, σελ. 7-8). Για το ζήτημα αυτό βλ. και Κυρτάτας 1982, σελ. 45.

13. Μέσα από τέτοιου τύπου συγκεκριμένες αναλύσεις ο Λεκατσάς καταλήγει τελικά σε μια αντικειμενική προσέγγιση των τάξεων: «οι δούλοι και οι ακτήμονες ήταν βέβαια τάξεις επαναστατικές, αλλά δεν ήταν προοδευτικά επαναστατικές, δεν απόβλεπαν παρά στην ανταλλαγή των ρόλων τους» (Λεκατσάς χ.χ.ε., σελ. 14). Η εμμονή του, εξ άλλου, στην προτεραιότητα των κοινωνικών σχέσεων και ανταγωνισμών, έναντι των όποιων φυσιολογικών χαρακτηριστικών των φύλων κ.ο.κ., είναι εμφανής και στις αναλύσεις του για ζητήματα της Προϊστορίας: «Δεν είναι η εισαγωγή των παιδιών στο γένος του πατέρα που τους δημιουργεί το κληρονομικό δικαίωμα, αλλά ακριβώς το αντίθετο, η διαμόρφωση του κληρονομικού δικαιώματος είναι εκείνο που τα κάνει να περνούν στο γένος του πατέρα» (Λεκατσάς 1946, σελ. 53). Η προσέγγιση του Λεκατσά στο ζήτημα του δικαιώματος κληρονομιάς διαφοροποιείται σχετικά από την αντίστοιχη ανάλυση του Τόμσον, ένα ζήτημα που δεν μπορούμε, βέβαια, να πραγματευθούμε εδώ (βλ. Τόμσον 1983, τ. Α' σελ. 33-63).

14. Η σχέση αυτή του Λεκατσά με την παραδοσιακή Αριστερά καλλιεργήθηκε άλλωστε και μέσα από την πολιτική στράτευση του στο ΕΑΜικό κίνημα. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη μαρτυρία του τ. Βουρνά: «Όταν ο Σιελιανός έγραψε (...) εκείνο το ποίημα που το 1944 χαρακτήριζε την Εθνική Αντίσταση ένα είδος εμφύλιου πολέ-

μου, (...) που οι ναζί (...) το τύπωσαν σε χιλιάδες αντίκες (...) το ΕΜΑ έδωσε αμέσως την απάντηση (...) [με ένα άλλο ποίημα που, Γ.Μ.] είχε γράψει, ύστερα από εντολή της Αντίστασης, ο Παναγής Λεκατσάς» (Βουρνάς 1987, σελ. 23-24). Εξ άλλου, αμέσως μετά την Απελευθέρωση ο Λεκατσάς υπήρξε μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του «Ελληνοσοβιετικού Συνδέσμου Νέων» (Νούτσος 1993, σελ. 471).

15. «Μια μέρα, πήρα ένα γράμμα του στο οποίο ούτε πολύ ούτε λίγο μου έγραφε πως πρέπει να σταματήσω την έκδοση της μελέτης μου γιατί δεν κατέχω το ζήτημα επειδή υπάρχουν εκατοντάδες βιβλία που δεν τάξερα και στα οποία διατυπώνονται οι σωστές απόψεις για την καταγωγή και διαμόρφωση της αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας (...) Τώρα πώς κατόρθωσε να ξέρει τι έγραφα στη μελέτη μου αφού δεν είχε τυπωθεί, είναι μυστήριο» (Κορδάτος 1954, σελ. 10).

16. Όπως επισημαίνει ο Δημ. Κυρτάτας, παρουσιάζοντας στον «Πολίτη» (τ. 80, 1987) το αφιέρωμα του «Διαβάζω» τ. 166 στον Λεκατσά, μέσα από την πολεμική του προς τον Κορδάτο ο Λεκατσάς παρουσιάζει ταυτόχρονα τη μεθοδολογία των δικών του αναλύσεων.

17. Βλ. την παρέμβαση του Α. Λεντάκη στο αφιέρωμα του «Διαβάζω» στον Λεκατσά (τ. 166, 22.4.87).

Μάσκα των Fang. Δόθηκε το 1905 στον Maurice Vlaminck που την πούλησε στον André Derain. Εθνικό Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης, Παρίσι.